

МІФОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ кінця XVIII – другої половини XIX ст.

У статті здійснено історіографічний аналіз праць українських, російських, польських дослідників кінця XVIII – другої половини XIX ст., присвячених вивченню слов'янських міфологічних вірувань (у тому числі – нижчої міфології українців). Розглянуто напрямки і особливості міфологічних студій даного етапу.

Ключові слова: нижча міфологія, слов'янська міфологія, міфологічні вірування, історіографія, міфологічна школа.

Потужний пласт традиційної культури етносу становлять народні міфологічні вірування та уявлення. Вони містять у собі рудименти давніх релігійних уявлень (анімізму, тотемізму, сімейно-родових культів, магії) та елементи християнського світогляду. Значне місце в їхній системі посідають вірування, пов'язані з різними надприродними істотами – відьмами, вовкулаками, упирями, русалками, домовиками та ін. В науці їх прийнято об'єднувати терміном "нижча міфологія", який, за свідченням В.В.Іванова, було введено в науковий обіг німецьким етнографом XIX ст. В.Маннгардтом. Він вперше піддав цю категорію міфологічних персонажів спеціальному дослідженню¹.

Інтерес до нижчої міфології власне на теренах Російської імперії, почався із спроб реконструювати пантеон вищих божеств давніх слов'ян, відомості про яких бралися передусім із середньовічних письмових джерел: творів візантійських авторів, записок подорожуючих, історичних хронік та церковних повчань². Становлення української науки цього періоду було пов'язане із розвитком російської науки³. Однією із перших праць на міфологічну тематику в Східній Європі була "Абевега русских суеверий" М.Чулкова, видана в 1786 р.⁴ Вона є зведенням широкого фактичного матеріалу із слов'янських старожитностей, відомих на той час. Матеріал розташовано за алфавітним порядком, і праця по своїй структурі є словником. М.Чулков залучав до своєї праці як етнографічні дані (по російському традиційному весіллю, українському сільському знахарству, народному соннику) так і фантастичні відомості з неперевіраних джерел про сумнівних "богів". Така тенденція була характерна для тогочасної науки про слов'янські старожитності.

На початку XIX ст. з'явилися праці Г.А.Глінки⁵ та А.С.Кайсарова⁶. В своїй роботі Г.А.Глінка зробив першу в історіографії спробу узагальнення матеріалу з міфології східнослов'янських народів. Автор відчував брак матеріалів і джерел, тому він зазначив, що при виникненні "пустот" і "недоліків" він буде доповнювати їх власними фантазуваннями⁷, вважаючи цей підхід таким, що цілком виправдовує себе. Але, тим не менш, автор структурував матеріал. Персонажі нижчої міфології були виділені ним у групу "Напівдухи", до яких він відніс леших, водяних духів, домовиків та русалок. А.С.Кайсаров у своїй праці обрав алфавітний порядок подання матеріалу. Головним джерелом інформації про богів давніх слов'ян він вважав сучасні йому народні пісні та казки⁸. Подібно до Г.А.Глінки, А.С.Кайсаров приділив багато уваги описові сумнівних богів. Він намагався розглядати їх у порівнянні з богами класичних античних пантеонів, що теж було характерною рисою тогочасної славістики. Із представників нижчої міфології ним описані "домові духи", кікімора, лісовики та русалки. В той же час, праця А.С.Кайсарова все ж була більш досконалою, адже він намагався посилалися на доступні йому джерела (правда, не завжди перевіряючи їх достовірність), і порівнювати релігію давніх слов'ян з релігією інших народів.

Наступною варто назвати працю І.Сахарова⁹, де він згрупував матеріали, зібрані в подорожах по деяких губерніях середньої Росії. Найважливішою для нас є перша частина праці "Сказания

руського народу о чернокнижии". Його зібрання цінне тим, що в ньому міститься багато "живого" етнографічного матеріалу першої третини ХІХ ст. про відьом, народне лікування, знахарів тощо.

Певним етапом у розвитку міфологічних студій (по великому рахунку і фольклористики в цілому) в Російській імперії загалом і в Україні зокрема, можна вважати діяльність видатного українського вченого і громадського діяча М.І.Костомарова. Його праця "Славянская мифология"¹⁰, опублікована в 1846 р., була присвячена дослідженню вищої міфології слов'ян. На широкому порівняльному матеріалі (із залученням прикладів із античної міфології, єгипетської, скандинавської, давньоіндійської, зороастризму), дослідник проводить думку про подібну до зороастризму боротьбу двох начал у слов'янській міфології – світла (вогню) Радегаста (Свентовита) та темряви (зла) Чернобога. Вчений був переконаний, що слов'янська міфологія єдина – принаймні, у східних і західних слов'ян. А персонажів нижчої міфології (домовиків і русалок), він вважав давніми богами, яким приносили жертви, трансформованими під впливом християнства у дрібних духів. Як зазначає М.К.Дмитренко, дослідження М.І.Костомарова було даниною часу, воно йшло в руслі ідей Кирило-Мефодіївського товариства і у потоці зацікавлень архаїчним світоглядом як свідченням давності походження та унікальності слов'янських етносів¹¹. Своєю працею вчений вперше порушив питання теоретичного обґрунтування значного фактичного матеріалу з народних вірувань східнослов'янських народів. М.І.Костомарова, безумовно, можна назвати засновником міфологічної школи в Україні¹².

Не можна оминати і праць історика-археолога Д.О.Шеппінга¹³, які вийшли в середині ХІХ ст. і були ніби перехідними від попередніх досліджень слов'янських старожитностей до нових досліджень представників міфологічної школи. Сучасні дослідники відносять Д.О.Шеппінга до компаративістів, що намагалися вивести специфіку слов'янського міфологічного світогляду із порівняння слов'янської міфології з іншими індоєвропейськими міфологіями, передусім з балтійською¹⁴. Новим у дослідженні Д.О.Шеппінга було те, що він запропонував своєрідну періодизацію розвитку релігії давніх слов'ян, розділивши її на три етапи – ступінь духів, ступінь антропоморфних богів природних явищ, ступінь богів-кумирів¹⁵.

За справедливим визначенням Л.С.Клейна, для авторів-славістів першої половини ХІХ ст. характерним було поєднання наївно-патріотичної та православної тенденцій¹⁶. Вони прагнули представити релігію предків величною, розвинутою, нічим не гіршою за інші язичницькі релігії, чи навіть кращою. Вони оспівували пантеон богів давніх слов'ян, перебільшуючи його наповнення та значення, домислюючи неіснуючих божеств. За словами С.А.Токарева, багато авторів в своєму романтично-слов'янофільському захопленні навіть найбільш сумнівні назви розглядали як імена загальнослов'янських богів¹⁷. Крім того, вони використовували неясні імена та назви, що зустрічалися в приказках, замовляннях, пісенних рефренах, а потім домислювали нечіткий міфологічний образ¹⁸. На жаль, витвори кабінетної "міфології" першої половини ХІХ ст. і сьогодні продовжують жити в працях деяких авторів, що претендують на науковість. Слід наголосити на тому, що більшість авторів цього періоду використовували український фактичний матеріал. Однак, українські міфологічні вірування розглядалися виключно у загальнослов'янському контексті.

Нове розуміння міфології формувалося протягом 1840 – 1850-х рр. під впливом німецької етнографічної науки і романтичної філософської естетики¹⁹. Тоді була сформована міфологічна школа, в основі якої лежав порівняльно-історичний метод, що давав можливість вивчення національних пам'яток народної словесності протягом всього їх історичного розвитку і в тісному зв'язку з аналогічними пам'ятками інших індоєвропейських народів²⁰. Міфологічна школа вперше виступила з цілісною науковою теорією, що дозволила розглядати окремі явища народної словесності в органічній єдності²¹. Засновником школи вважається вчений-філолог Ф.І.Буслаєв. Його наукова діяльність була надзвичайно широкою і виходила за рамки міфологічної школи, але найбільш значні свої дослідження він присвятив обґрунтуванню та розробці саме міфологічної теорії²². Основними працями Ф.І.Буслаєва є "Исторические очерки русской народной словесности и искусства" та "Народная поэзия". За ним, мова і міфологія – це те, що першопочатково визначало обличчя народу і складало його єдину духовну спадщину. Народна поезія, що творилася колективно, як і мова, в тих жанрах, що дійшли до нас, є спадщиною єдиного колись епічного переказу, його частинами, за якими можна частково реконструювати міфологічні системи, початковий епос, що включав і міфологію, і поезію, і

моральні основи життя людей²³. Досліджуючи давньослов'янську міфологію, Ф.І.Буслаєв підкреслював, що слов'яни не пішли далеко від ранніх переказів індоєвропейської цивілізації, їхні міфологічні уявлення не встигли оформитись у певні типи божеств²⁴. Дослідник вбачав у відомих за джерелами давньослов'янських богах відголоски поклоніння стихіям та небесним світилам (так Сварог, на його думку, був небом, а Дажьбог – сонцем)²⁵.

Як окремих наукових напрямків всередині міфологічної школи, в ній виділяється т.зв. школа "молодших міфологів", або школа порівняльної міфології, до якої належали О.М.Афанасьєв, О.О.Котляревський та ін. дослідники²⁶. З праць О.М.Афанасьєва найбільш відомою є "Поэтические воззрения славян на природу". Цей тритомник (1865 – 1869) акумулював у собі колосальний обсяг даних по фольклору, віруванням і обрядам слов'янських та інших індоєвропейських народів²⁷. На цій основі він реконструював слов'янську міфологію, за визначенням Л.С.Клейна, за "метеорологічними моделями слов'янської компаративістики"²⁸. Д.К.Зеленін відзначав, що О.М.Афанасьєв був найбільш послідовним прибічником міфологічної школи, що зводив усе земне до небесного начала²⁹, тобто, боги, демонічні істоти, духи були для вченого відображенням різноманітних природних явищ. Дослідник подібно до своїх попередників, не просто "реконструював" давньослов'янських богів на основі сучасного йому фольклору та народної міфології, а й створював величну картину давньослов'янської міфології, домислюючи нове в ній³⁰. Ідеї "Поетичних поглядів" швидко застаріли для тодішньої науки, яка вже відійшла від романтичних уявлень про народ³¹. Проте, цінність величезного масиву зібраного вченим фактичного матеріалу, не втрачає своєї наукової вартості і сьогодні. Так, зокрема, найбільш цікавими для нас є статті "Души усопших", "Девы судьбы", "Ведуны, ведьмы, упыри и оборотни", "Процессы о колдунах и ведьмах", що увійшли до "Поетичних поглядів"³². Вивчення дослідником сучасних йому народних вірувань та уявлень характеризується тим, що він намагається простежити їх безперервний розвиток від дохристиянських часів до сучасності. Наприклад, в статті "Діви долі" він виводив постать баби-повитухи в народних віруваннях від "облачных дев", давніх богинь долі, "небесних прях", які давали новонародженій дитині долю³³. Попри такі некритичні висновки, стаття містить багатий емпіричний матеріал, в тому числі з українських вірувань – зокрема, про злиднів та Долю. Те ж саме стосується й інших названих статей.

Досліджував слов'янську міфологію і вчений-славіст О.О.Котляревський. В своїй праці³⁴, він на широкому індоєвропейському порівняльному матеріалі розглядав давні слов'янські та сучасні йому народні вірування, звичаї, обряди, тією чи іншою мірою пов'язані із культом смерті та поховальною обрядовістю. Велику увагу вчений приділив розгляду поняття душі в міфології, можна навіть стверджувати що по цьому питанню він провів окреме дослідження всередині своєї праці. Не заглиблюючись у подробиці, відзначимо важливий для нас висновок: дослідник вважав русалок і мавок уособленням душ померлих, що згодом трансформувалися в річкові та лісові істоти³⁵, тобто він першим пов'язав цих істот з небіжчиками, а не з духами рослинності, чи "водяними німфами", як це було характерно для вчених першої половини ХІХ ст. Слід звернути увагу на рідкісне для того часу критичне та обережне ставлення автора до джерел – як писемних, так і археологічних. Певною мірою О.О.Котляревського можна назвати прихильником еволюціонізму – адже він вважав, що в сучасних йому "марновірних звичаях" селян зберігаються риси "далекої старовини" (тобто, пережитки), що збереглися силою безперервної передачі їх з покоління в покоління³⁶. Проте це зовсім не зменшує прогресивності та новизни його праці, яка базувалась на порівняльно-історичному методі. Вона не втрачає своєї наукової вартості і сьогодні.

Принципова новизна підходу, запропонованого Ф.І.Буслаєвим та О.М.Афанасьєвим, полягала у тому, що фольклор, вірування і обряди ХVІІІ – ХІХ ст. розглядалися ними не як джерело відомостей про язичницьких божеств давнини, а як джерело вивчення способу мислення і стереотипів сприйняття народів, які перебувають на стадії "дитинства". У їхніх працях утвердився перехід від розгляду окремих міфів і персонажів язичницького пантеону до вивчення цілісного світогляду Давньої Русі і сучасного їм селянства³⁷. Основними методологічними принципами, що ввели в науку вчені-міфологи, були: порівняльно-історичний метод та визнання органічного зв'язку мови, міфології і народної поезії³⁸. Внесок російської фольклористики у розвиток української досить вагомий, але слід наголосити, що без

українського фольклору як могутнього невичерпного джерела, постійного об'єкта досліджень, годі було б говорити про такий значний потенціал російської фольклористики XIX ст.³⁹ У всіх без виключення працях цього періоду використовувався матеріал з царини українських міфологічних вірувань.

Приблизно з середини XIX ст. дослідники починають звертатися у своїх працях до "живого" етнографічного матеріалу, вивчаючи не давньослов'янські божества, а сучасну їм народну традицію. Такі дослідження на західноукраїнських землях були започатковані польськими етнографами. Так, праця Л.Голембйовського⁴⁰, вперше видана у 1830 р., містить матеріал з матеріальної та духовної культури не тільки польського населення, а й білоруського та українського (зокрема, гуцулів, мешканців Поділля та Підляшшя)⁴¹. Цінним для нас є матеріал з нижчої міфології – зокрема, автор описує демонологічні вірування українців у літавця та "померлих без хресту дітей"⁴². Серед українських вчених першими на Західній Україні почали досліджувати давню слов'янську міфологію та сучасну їм народну духовну культуру члени "Руської трійці" (1830 – 1840 рр.). Праця Я.Ф.Головацького, присвячена дослідженню слов'янської міфології⁴³, містить скептицизм, який відсутній в роботах російських дослідників. Так, вчений вважав, що слов'янські легенди не могли скластися в систему, як грецька чи римська міфологія⁴⁴. У своїй праці він зібрав міфи різних слов'янських народів про вищі божества. Правда, в якості джерел він використовував переважно праці попередників, які описували богів, невідомих за писемними чи археологічними джерелами. Представники нижчої міфології різних слов'янських народів виділені ним у два підрозділи: "Вірування у духів" та "Водяні істоти". Інший член "Руської трійці", І.М.Вагилевич займався безпосередньо вивченням демонології слов'ян загалом і українців зокрема. Зокрема, в праці "Слов'янська демонологія"⁴⁵ дослідник зробив одну з перших у вітчизняній історіографії спроб систематизації міфологічних персонажів. На основі галицько-карпатського матеріалу, він розділив вірування у надприродні істоти на три групи: людська демонологія, стихійна демонологія, символічна демонологія⁴⁶. До цих груп ним включено як персонажів народних вірувань так і сумнівних "богів". Найбільш логічно вибудованою є перша група, до якої І.М.Вагилевич відніс відьом, упирів, вовкулак та утоплеників – істот людського походження. В другій групі дослідник керувався, очевидно, принципом систематизації персонажів за локусом і за зовнішніми проявами істот, які, на його думку, вказували на їхню приналежність до певної стихії. Так, він розподілив групу на підгрупи: земле-стихійна демонологія; водно-стихійна; повітряно-стихійна; вогняно-стихійна.

Основні зусилля дослідників у цей період спрямовувались переважно на збирання емпіричного матеріалу з народних міфологічних уявлень та його публікацію. Проте період накопичення матеріалу з народних вірувань і повір'їв не був даремним – він підготував солідну основу для теоретичних розробок проблеми⁴⁷. З початку 60-х рр. XIX ст., можна сказати без перебільшення, почався золотий вік у розвитку вітчизняної етнології. З'являються серйозні наукові праці, публікуються матеріали польових досліджень, формуються наукові осередки. Так, у 1845 р. в Петербурзі було створене Російське географічне товариство (РГТ), а в 1873 р. в Києві було відкрито його Південно-Західний відділ, наукова діяльність якого, хоч і короткочасна (закритий владою 1876 р.), була яскравою сторінкою в історії української етнографії⁴⁸. Крім того, в 1851 р. при Київському університеті була заснована Комісія для опису губерній Київського навчального округу, яка мала характер наукового товариства. В 1864 р. у її складі було відкрито відділення етнографії⁴⁹.

Наукові дослідження царини народних вірувань, уявлень, нижчої міфології українців йшли у руслі роботи вищеназваних наукових осередків. Апогей інтересу до цієї сфери духовного життя народу, припадає на другу половину XIX – поч. XX ст. Однією із перших наукових праць цього періоду була робота М.Маркевича⁵⁰. Окремий підрозділ етнограф присвятив українській демонології, а власне таким істотам – домовикам, упирям, вовкулакам, русалкам, відьмам, мерцям, що повертаються. М.Маркевич назвав їх "надприродними істотами".

Варто окремо зупинитись на працях відомого вченого-фольклориста О.О.Потебні, що розпочав свій науковий шлях із харківської школи дослідників. М.К.Дмитренко відносить його до психологічної школи в етнології, зазначаючи, що міфологічна концепція О.О.Потебні не типова для міфологічної школи, а є оригінальним вченням⁵¹. Для нас найважливішими є такі його праці: "О мифическом значении некоторых обрядов и поверий", "О Доле и сродных с

нею существах". Перша праця поділена на три розділи: "Різдвяні обряди", "Баба-Яга", "Змій. Вовк. Відьма", в яких на широкому порівняльному індоєвропейському матеріалі простежено розвиток та трансформацію архаїчних вірувань та уявлень у часі. Як джерело міфологічних уявлень вчений залучає всі жанри фольклору. Так, наприклад, до образу Баби-Яги вчений наводить аналогії від персонажа германської нижчої міфології Гольди (фрау Холле) до Параскеви-П'ятниці, Середи і Неділі в українських віруваннях, залучаючи для аналізу обряди, пісні, вірування, казки⁵². Подібно, досліджуючи образи змія, вовка і відьми, вчений наводить масу аналогій з міфології та фольклору не лише європейських народів, а й азіатських. Він приходить до висновку, що вовк – це друга форма міфічного змія, і в цей семантичний ряд хтонічних істот за рядом характерних ознак ставить упиря, вовкулаку і відьму⁵³. Правда, О.О.Потебня, як і представники міфологічної школи, мав схильність виводити образи демонічних істот із атмосферних явищ. Так, він вважав, що змія, вовк, упир, вовкулака – "облачные существа", колись тотожні між собою⁵⁴. Образ Долі вчений досліджує скоріше з філологічного боку, аналізуючи назви Долі та подібних їй істот з народних вірувань, пісень, казок, прислів'їв різних народів, переважно, слов'янських. Він приходить до висновку, що Доля – це окрема від людини персоніфікована істота⁵⁵. Зазначимо також, що О.О.Потебня критично і обережно ставився до витворів кабінетної "міфології".

Слід відзначити і працю М.Никифоровського, який був православним священиком, проте досліджував слов'янське язичництво. Він припускав, що давні слов'яни спершу були схильні до монотеїзму, який з часом мав перейти в політеїзм⁵⁶. Священик вважав, що зле начало у слов'ян мислилося під спільною назвою "нечистої сили", або ж подрібнювалося на різні образи нечистих духів (чортів). Він обстоював думку, що всі образи "нечистої сили" (наголошуючи на чортах та відьмах) мають першопочаткове стихійне походження – грозових хмар та бурхливих вихрів⁵⁷. Людське походження персонажів демонологічних вірувань він відкидав.

У 1870-ті рр. виходить низка праць українських вчених – як суто публікацій емпіричного матеріалу, так і праць наукового характеру. Безумовно, знаменною подією у збирацькій роботі стало проведення на території України етнографічно-статистичної експедиції під керівництвом видатного вченого-народознавця П.П.Чубинського. Наслідком експедиції (1869 – 1870) стало видання семи томів фольклорно-етнографічних матеріалів, які не втрачають своєї цінності і сьогодні. Для нас найважливішим, є перший том⁵⁸, який містить, крім прислів'їв, приказок та повір'їв, матеріали з народних вірувань та уявлень, в тому числі демонологічних. Свідчення про міфологічних персонажів розподілено ним за такими групами: "Черти", "Духо-человеки", "Мифические существа", "Олицетворения", "Болезни"⁵⁹. В групі "Духо-человеки" розміщено багатий матеріал про відьом, відьмаків, упирів, мавок, русалок, ворожбитів, характерників, знахарів, утоплеників тощо. Цінним є те, що до кожного тексту додається місце його запису (повіт, чи населений пункт).

В ході діяльності Південно-Західного відділу РГТ була видана низка праць відомих українських дослідників. Так, зокрема, важливою для нас є праця М.Драгоманова⁶⁰, що являє собою звід фольклорно-етнографічних текстів, зібраних в різних губерніях на території України. Серед збирачів зустрічаємо такі відомі імена як І.Манжура, Я.Новицький, С.Руданський та ін. Сам М.Драгоманов охарактеризував свій внесок так: "наш личный труд состоял почти исключительно в выборе и систематизации... материала"⁶¹. Звід М.Драгоманова містить багато демонологічних оповідей (зокрема, про чортів, відьом, упирів), крім того, важливою для нас є інформація про знахарство, вірування, пов'язані з рослинним і тваринним світом тощо. Цінність інформації, поданої у збірці, полягає ще й у тому, що в кінці кожного тексту зазначено прізвище збирача, та, часто регіон, де було здійснено запис.

У Львові в 1876 р. вийшла друком праця українського письменника І.Нечуя-Левицького⁶², присвячена традиційному світогляду українців. Вона була написана ним під впливом ідей міфологічної школи. Автор оперував тим матеріалом, який на той час був зібраний і піддавався науковому узагальненню і виклав свої спостереження у літературній, популярній формі. Цінним для нас в цій праці є невеликий розділ, присвячений нижчій міфології. Так, до "нижчих духів і півдухів" автор відносить русалок, мавок, польовиків, домовиків, нечисту водяну силу (дідьки). До "напівміфічних істот" – відьом, упирів і вовкулак⁶³. Ця праця надзвичайно цінна тим, що автор зробив першу спробу системного огляду саме української міфології.

Період 70-х рр. XIX ст. також пов'язаний із діяльністю такої яскравої постаті у вітчизняній історичній науці, як В.Б.Антонович. Для нашої теми велике значення має його праця "Колдовство: Документи – процессы – исследования В.Б.Антоновича"⁶⁴, в якій, із залученням значної кількості джерел, зроблено ґрунтовний аналіз історії чарівництва та відьмарства на українських теренах. Основну увагу дослідника зосереджено на процесах над відьмами, які відбувалися в Україні. Провівши аналіз великої кількості судових справ та інших документів, В.Б.Антонович приходять до висновку, що демонологія як система поглядів та вірувань виникла на території України досить пізно – приблизно в другій половині XVIII ст.⁶⁵

Польські дослідники в цей період продовжували займатися етнографічним вивченням західноукраїнських територій. Так, багатий матеріал міститься в праці Е.Пуліковського "Zapiski etnograficzne z Ukrainy", в тому числі, відомості зі сфери нижчої міфології. Він подає народні вірування та уявлення, пов'язані з русалками, мавками, відьмами, чарівницями, перелесником, знахарством тощо⁶⁶.

Що ж стосується Лівобережної України, то, хоча закриття Південно-Західного відділу негативно позначилося на розвитку наукових досліджень в царині етнографії, але вчені-ентузіаста продовжували працювати і проводити серйозні дослідження навіть в складних умовах, що склалися після введення в дію Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876). Подальший розвиток етнографічної науки був пов'язаний із виділенням на кінець XIX ст. на теренах України трьох наукових центрів – Києва, Харкова, Львову та створенням друкованих органів (Київської Старовини, Етнографічного Збірника, Збірника Харківського історико-філологічного товариства тощо), де публікувалися як емпіричні матеріали, так і наукові дослідження. Аналіз розвитку міфологічних студій цього етапу (кінець XIX – початок XX ст.) потребує окремої детальної розвідки.

Таким чином, підсумуємо, що розглянутий вище етап (кінець XVIII ст. – друга половина XIX ст.) в історії дослідження нижчої міфології, можна, в свою чергу поділити на кілька періодів:

1. Кінець XVIII ст. – початок 40-х рр. XIX ст. Цей проміжок часу характеризувався першими спробами осмислення та опису міфологічної спадщини давніх слов'ян. Автори цього періоду працювали в руслі слов'янофільського захоплення і патріотизму, і прагнули довести, що міфологія давніх слов'ян нічим не гірша (і навіть краща) за грецьку чи римську. Вони прагнули "реконструювати" пантеон слов'янських божеств і брали інформацію часто з неперевіраних сумнівних джерел (різних середньовічних хронік, азбуковників, бестіаріїв тощо). До того ж вони не відділяли міфологію від фольклору і як джерела давніх міфів могли використовувати сучасні їм народні пісні, казки, вірування тощо.

2. Кінець 40-х рр. XIX ст. – 50-ті рр. XIX ст. Цей період був перехідним від праць авторів-аматорів до серйозних наукових досліджень. Саме в цей час під впливом німецької етнографічної науки та романтичної естетики і формується нове розуміння міфології. Створюється перша на теренах Російської імперії наукова школа в етнології, яка отримала назву "міфологічної". Її утворення було пов'язане з ім'ям видатного вченого Ф.І.Буслаєва. Міфологічна школа вперше виступила з цілісною науковою теорією і основним методом дослідження запропонувала порівняльно-історичний.

3. 60-ті рр. XIX ст. – початок 80-х рр. XIX ст. Ідеї Ф.І.Буслаєва продовжили "молодші міфологи" – О.М.Афанасьєв та О.О.Котляревський. У їхніх працях утвердився перехід від розгляду окремих міфів і богів язичницького пантеону до вивчення цілісного світогляду Давньої Русі і сучасного їм селянства. Попри некритичне ставлення до матеріалу та виведення всіх "земних" істот від небесного початку, теоретичні напрацювання вчених-романтиків не втрачають своєї цінності і сьогодні. Цей період відзначився інтенсивним збором емпіричного матеріалу, в тому числі з духовної культури слов'янських народів – з міфологічних уявлень та вірувань. Було видано багато збірників матеріалів, зібраних в різних губерніях. На Західній Україні великий вклад у дослідження традиційного світогляду та нижчої міфології зробили члени "Руської трійці", які збрали багато матеріалу і публікували свої теоретичні розробки. Крім того, суттєвим був внесок у цій сфері польських дослідників. Величезне значення мало також відкриття в Києві Південно-Західного відділу РГТ та проведення етнографічно-статистичної експедиції, що вилилося у публікацію багатотомника "Трудів експедиції", які містять багато цінного матеріалу з усіх сторін народного життя того часу. Цей період відзначився активною діяльністю таких

видатних вітчизняних дослідників як О.О.Потебня, М.Маркевич, М.Драгоманов, В.Б.Антонович та ін. Останні продовжували свою наукову діяльність і далі. Своїми працями вони заклали основи подальших ґрунтовних спеціальних досліджень в царині української нижчої міфології.

-
- ¹ Иванов В.В. Низшая мифология. // Мифы народов мира (далі – МНМ). Т. 2.– М., 1982. – С. 215.
  - ² Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М., 2000. – С. 7.
  - ³ Мишанич М. Міф, міфологія, міфологізм, міфокритика, міфопоетика: історія інтерпретації та розмежування понять. Доповідь на V Міжнародному конгресі україністів (м. Чернівці, 26 – 29 серпня 2002 р.). – Донецьк, 2002. – С. 28.
  - ⁴ Чулков М. Абевега русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприношений, свадебных простонародных обрядов, колдовства, шаманства и проч. – М., 1786. – 326 с.
  - ⁵ Глинка Г.А. Древняя религия славян // Мифы древних славян. – Саратов, 1993. – С. 89 – 140.
  - ⁶ Кайсаров А.С. Славянская и российская мифология // Там само. – С. 23 – 84.
  - ⁷ Глинка Г.А. Вказ. праця. – С. 90.
  - ⁸ Кайсаров А.С. Вказ. праця. – С. 26.
  - ⁹ Сахаров И. Сказания русского народа о семейной жизни своих предков. – Ч. 1. Сказания русского народа о чернокнижии. – СПб., 1836. – 201 с.
  - ¹⁰ Костомаров М. Славянская мифология // М.І. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – С. 201 – 256.
  - ¹¹ Дмитренко М.К. Українська фольклористика другої половини ХІХ століття: школи, постаті, проблеми. – К., 2004. – С. 76.
  - ¹² Поріцька О. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (ХІХ – поч. ХХ ст.). – К., 2004. – С. 17.
  - ¹³ Шеппинг Д.О. Мифы славянского язычества. – Екатеринбург – М., 2008. – 301 с; його ж Русская народность в ее поверьях, обрядах и сказках. – М., 1862. – 210 с.
  - ¹⁴ Приказчикова Е.Е. Мифология славянского язычества // Шеппинг Д.О. Мифы славянского язычества... С. 16 – 17.
  - ¹⁵ Шеппинг Д.О. Мифы славянского язычества. Вказ. праця. – С. 27 – 29.
  - ¹⁶ Клейн. Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества – СПб., 2004. – С. 27.
  - ¹⁷ Токарев С.А. Религия в истории народов мира. – М., 1986. – С. 208.
  - ¹⁸ Виноградова Л.Н. Вказ. праця. – С. 7.
  - ¹⁹ Поріцька О.А. Вказ. праця. – С. 18.
  - ²⁰ Баландин А.И. Мифологическая школа в русской фольклористике. – М., 1988. – С. 3.
  - ²¹ Там само. – С. 4.
  - ²² Там само. – С. 5.
  - ²³ Азбелев С.Н. Ф.И.Буслаев – исследователь народного эпоса и мифологии // Ф.И.Буслаев. Народный эпос и мифология. – М., 2003. – С. 9 – 10.
  - ²⁴ Баландин А.И. Вказ. праця. – С. 45.
  - ²⁵ Там само. – С. 44.
  - ²⁶ Там само. – С. 7.
  - ²⁷ Топорков А.Л. Творческий путь А.Н.Афанасьева и "Поэтические воззрения славян на природу" // А.Н.Афанасьев Происхождение мифа. – М., 1996. – С. 409.
  - ²⁸ Клейн Л.С. Вказ. праця. – С. 33.
  - ²⁹ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 13.
  - ³⁰ Клейн Л.С. Вказ. праця. – С. 34.
  - ³¹ Дмитренко М.К. Вказ. праця. – С. 49.
  - ³² Афанасьев А.Н. Души усопших // А.Н.Афанасьев. Древо жизни. Избранные статьи. – М., 1983. – С. 352 – 360; його ж Девы судьбы // Там само. – С. 360 – 376; його ж Ведуны, ведьмы, упыри и оборотни // Там само. – С. 376. – 409; його ж Процессы о колдунах и ведьмах // Там само. – С. 409 – 425.
  - ³³ Афанасьев А.Н. Девы судьбы. Вказ. праця. – С. 362 – 363.

- ³⁴ Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. – М., 1868. – 252 с.
- ³⁵ Там само. – С. 197.
- ³⁶ Там само. – С. 24 – 25.
- ³⁷ Поріцька О.А. Вказ. праця. – С. 19.
- ³⁸ Баландин А.И. Вказ. праця. – С. 4.
- ³⁹ Дмитренко М.К. Вказ. праця. – С. 38.
- ⁴⁰ Gołębiowski Ł. Lud polski, jego zwyczaję, zabobony. – Lwów, 1884. – 131 s.
- ⁴¹ Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К., 1976. – С. 32.
- ⁴² Gołębiowski Ł. Вказ. праця. – S. 138 – 139.
- ⁴³ Головацький Я.Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія // Українські традиції [упорядкув., передмова О.В.Ковалевського]. – Харків, 2004. – С. 87 – 127.
- ⁴⁴ Там само. – С. 87.
- ⁴⁵ Львівська національна наукова бібліотека імені В.Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 19. Вагилевич І. – Спр. № 39. – П. 9. "Demonologia słowiańska". Матеріали, зібрані І. Вагилевичем. – 46 арк. + 28 а.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 4.
- ⁴⁷ Пономарьов А.П. Царина народної уяви та її класичні розробки // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1992. – С. 17.
- ⁴⁸ Горленко В.Ф. Шляхи розвитку народознавства // Історія української культури: [у 7 т.]. Т. 4. Кн. 1. – К., 2008. – С. 606, 609.
- ⁴⁹ Там само. – С. 606.
- ⁵⁰ Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860. – 171 с.
- ⁵¹ Дмитренко М.К. Вказ. праця. – С. 269, 286.
- ⁵² Потєбня А.А. Символ и миф в народной культуре. – М., 2007. – С. 255 – 262.
- ⁵³ Там само. – С. 304, 306 – 308, 311.
- ⁵⁴ Там само. – С. 306.
- ⁵⁵ Там само. – С. 365.
- ⁵⁶ Никифоровский М. Русское язычество. Опыт популярного изложения научных сведений о языческой религии русских славян / Никифоровский М. – СПб., 1875. – С. 8.
- ⁵⁷ Там само. – С. 13 – 14.
- ⁵⁸ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной ИРГО. – Юго-Западный отдел. Матеріали и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. – Т. I. – СПб., 1872. – XXX+224 с.
- ⁵⁹ Там само – С. 183 – 210.
- ⁶⁰ Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и рассказы. – К., 1876. – 434 с.
- ⁶¹ Там само. – С. XV.
- ⁶² Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 2003 – 144 с.
- ⁶³ Там само. – С. 76.
- ⁶⁴ Антонович В.Б. Колдовство: Документы – процессы – исследования В.Б.Антоновича. – СПб., 1877. – 140 с.
- ⁶⁵ Там само. – С. 7.
- ⁶⁶ Болтарович З.Є. Вказ. праця. – С. 63.

В статье осуществлен историографический анализ работ украинских, российских, польских исследователей конца XVIII – второй половины XIX в., посвященных изучению славянских мифологических верований (в том числе – низшей мифологии украинцев). Рассмотрены направления и особенности мифологических студий данного периода.

Ключевые слова: низшая мифология, славянская мифология, мифологические верования, историография, мифологическая школа.